

Fejes Richárd¹

A „FEKETE DOBOZ” RENDSZEREI

– PALKÓ Gábor. *A másodlagos megfigyelés gyakorlatai – Analóg és digitális szövegpraxisok olvasatai rendszerelméleti és médiaarcheológiai összefüggésben*. Balatonfüred: Balatonfüred Városért Közalapítvány, 2019, 244 lap –

A mai magyar bölcsészettudomány egyik nagy problémája, hogy az országban 2015 óta nem találkozhat teljes egyetemi képzés keretein belül a tudományos utánpótlás a digitális bölcsészet diszciplinájával annak ellenére, hogy ez az a (kutatási) terület, amely a nemzetközi szcénában már a kétezres évek elején is a „next big thing”-ként lett aposztrofálva.² A Magyar Akkreditációs Bizottság 2010-ben engedélyezte a digitális bölcsészet mesterképzés alapítását, majd ezt követően hat tanévet élt meg ez a képzési terület, mígnem 2015-ben kikerült a felsőoktatási képesítési jegyzékből.³

Ennek ellenére a digitális bölcsészet kutatása nem állt meg itthon, sőt kezdeményezések, konferenciák, központok, folyóiratok gyakorlatilag megállás nélkül bukkantak fel és tűntek el. A tudományterületi mozgás egyik legfrissebb eredménye az ELTE Digitális Bölcsészet Központjának (ELTE.DH) 2017-es megalapítása,⁴ amelynek társigazgatója az e szövegben tárgyalt kötet szerzője. Tehát két dolgot már előjáróban kijelenthetünk: a digitális bölcsészet és módszerei rendkívül relevánsak a kortárs tudományos praxisban (és elméletben), illetve, hogy Palkó Gábor mindenképpen kitüntetett pozícióban van e diszciplinában.

Mindez a kontextualizálás arra mutathat rá, hogy a *Másodlagos megfigyelés gyakorlatai* című kötet a magyar digitális bölcsészeti kutatások egyik legújabb és legrelevánsabb eredménygyűjteményeként is értelmezhető. A tanulmánykompozíció, ahogy az alcíme is utal rá (*Analóg és digitális szövegpraxisok olvasatai rendszerelméleti és médiaarcheológiai összefüggésben*), két irányból közelíti meg központi problémáját. A gyűjteményt összefogó motívumot, a másodlagos megfigyelést, egyfelől Niklas Luhmann (immateriális) rendszerelmélete, másfelől Wolfgang Ernst (materiális) médiaarcheológiai elképzelései mentén ragadja meg. Ezt a struktúrát a könyv

¹ A szerző az ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskolájának doktorandusza.

² Vö. KIRSCHENBAUM Matthew, „What Is ‘Digital Humanities,’ and Why Are They Saying Such Terrible Things about It?”, *differences* 25, 1 (2014): 46–63.

³ Bővebben a témáról: FELLEGI Zsófia és VADÁSZ Noémi, „Digitálisbölcsészet-oktatás Magyarországon”, in *Digitális (szöveg)kultúrák a bölcsészképzésben*, szerk. L. VARGA Péter, MOLNÁR Gábor Tamás és PALKÓ Gábor (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2018), 160–180. Az említett rendelet a 139/2015. (VI. 9.) Korm. rendelet a felsőoktatásban szerzhető képesítések jegyzékéről és új képesítések jegyzékbe történő felvételéről, hozzáférés: 2020.08.14, <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1500139.kor>.

⁴ A központ bővebb megismerése érdekében érdemes áttekinteni évkönyvét: <http://elte-dh.hu/yearbook>.

felépítésében is tetten érhetjük, amennyiben az első nagy fejezet („[Szöveg]művészet, esemény és kockázat Niklas Luhmann rendszerelméletében”) az előbbire, a második nagy fejezet („A digitális közeg médiaarcheológiája”) az utóbbira, míg a harmadik nagy fejezet („Az irodalmi szöveg színreállításai”) az elmélet gyakorlati alkalmazására, esettanulmányokra fókuszál.

A kötet saját maga által deklarált téje tehát főként a fentebb említett két teoretikus elméleteinek összevetése az irodalomelmélet, az irodalmi termelés, a filológia és az irodalmi apparátus területein. A gondolatmenet során három nagyobb motívum emelkedik ki, amelyet vezérfonalakként azonosíthatunk, olyan szubsztanciaként, amely összeköti egymással az összes megjelenő tanulmányt. Ezek közül egyet már említettünk, még hozzá a megfigyelés (elsődleges és másodlagos) problémáját, de ezen kívül hangsúlyt kapnak egyértelműen a(z) autopoietikus rendszerek is, amelyek nem kizárólag a luhmanni elméletek fejtegetésénél jelennek meg; illetve állandóan felmerülő szöveg- és gondolatszerző alakzatok a paradoxonok is. A kötet tehát azzal, hogy látszólag különálló teoretikai modelleket egymás mellett és egyszerre működtet, azt eredményezi, hogy önmaga is egy autonóm rendszer példájává válik, megvalósítja önnön autopoiezisét.

Másodlagos megfigyelés

A már a kötet címében is kizárólagos szerephez jutó másodlagos megfigyelés koncepciója az egyik olyan, tanulmányokon átívelő gesztus, amely az egységesség érzetét teremtheti meg az olvasó számára. Ez a működés először *A műalkotás eseményé válásának esélyei...* című részfejezetben kerül először artikulálásra és definiálásra, majd az első nagy fejezet utolsó előtti tanulmányában (*Az irodalom[tudomány] mint önépítő rendszer?*) megerősíti ennek jelentőségét, vagyis annak a megfigyelésmódnak, amely „a világot célzó különféle megfigyelésmódokat” figyel meg.⁵

Ez az a működésmód, amely összeköti egymással először is Niklas Luhmann és Wolfgang Ernst központi elméleteit. A rendszerelméleten keresztül az irodalom és az irodalmi termelés kerül kifejtésre gyakorlatilag az elsődleges megfigyelések (bizonyos tekintetben), a műalkotások, ábrázolási módozatok, keretek és keretezések egymáshoz képesti különbözőségeit, a világszemléletek eltéréseit rendező egy kibernetikai, autopoietikus struktúrába, így adva modellt olyan komplexebb (ha tetszik: absztraktabb) konstruktumok megértéséhez, mint például a tudomány(os közösség) ökonómiája és értelmezési metodológiák érvényessége.

A másik oldalon viszont ugyanez az attitűd formálja meg az ernsti archivológia alapjait is, amennyiben ez a módszer sem a „[narratív alapon szerveződő] diskurzust vizsgálja, hanem a diskurzus szabályszerűségeit, amelyeket a lejegyzőrendsze-

⁵ PALKÓ GÁBOR, *A másodlagos megfigyelés gyakorlatai: Analóg és digitális szövegpraxisok olvasatai rendszerelméleti és médiaarcheológiai összefüggésben* (Balatonfüred: Balatonfüred Városért Közalapítvány, 2019), 50.

rek nem diszkurzív (nem narratív) gyakorlatára kell visszavezetni”⁶. Ebből a szempontból értékes és érvényes felismerés, hogy Ernst nem kizárólag materiálisan, de immateriálisnak is tekinthető rendszerelméleti keretrendszer vázolat, összekapcsolva így Luhmann (inkább a pre-digitális világra vonatkozó) modelljeivel.

Palkó mindezeket összefogva arra is rámutat, hogy észre kell vennünk egy kultúratudományos attitűdváltást is a kortárs hipermediatizált életre vonatkozóan, hiszen a másodlagos megfigyelés egyértelműen a mindennapok részévé vált.⁷ Ahogy Palkó találóan meg is jegyzi: „az úgynevezett social networking világában mind többen töltik ébren töltött idejük meglepően nagy százalékát azzal, hogy azt figyeljék, mások – éppen most – mit figyelnek. Hogy lájkolhassák azt, amit már sokan lájkoltak.”⁸ Ebben a leírt világban pedig nem kis jelentősége van annak, hogy Ernst és Luhmann, sőt a „linked data”⁹ és egyéb tartalomfeldolgozó praxisok nagyobb relevanciával bírnak, mint talán eddig bármikor.

Ez az attitűdváltás pedig tetten érhető a vizsgált műalkotásokban is, amelyek esettanulmányként kerülnek beemelésre a tanulmánykötetbe: Ottlik *Iskolája*, Esterházy *Termelési-regénye* és Nemes Nagy Ágnes szövegkorpusza. Ezek a konkrét szöveg- és korpuszelemzések pedig olvashatóak a másodlagos megfigyelés egyre „emelkedőbb” fokozataiként is. Az *Iskola a határon* című regényben a narratíva szintjén a másodlagos megfigyelést mint gesztust értelmezi Palkó szövege (így a másodlagos megfigyelés [másodlagos] megfigyeléséről beszélhetünk); Esterházy regénye kapcsán komoly hangsúlyt helyez a gondolatmenet a(z) (irodalmi) teremtésről értekező szövegrétegre (így válik a művészet mint másodlagos megfigyelés¹⁰ megfigyelésének megfigyelésévé az elemzés); végül pedig Nemes Nagy Ágnesnek a modern lírában elfoglalt helye, illetve a kanonizált értelmezései körül kialakuló szakmai vita irodalmi rendszerben történő elhelyezését vizsgálja Palkó.

Ezen attitűd tehát, kilépve az absztrakciók területéről, az elemzett esettanulmányokon bemutatva produktív perspektívát kínál a modern és kortárs irodalom területén is. Érdeemes lehetett volna időben közelebb álló szövegekkel is párbeszédbe léptetni a kötet elképzeléseit: izgalmas esettanulmánynak bizonyulna például Krasznahorkai László *Mindig Homérosznak* című transzmediális gyakorlatokat mutató regénye, vagy Kerber Balázs *Conquest* című líralkötete.

⁶ Uo., 88.

⁷ Nem véletlenül utalnak a tanulmányok Manuel Castells paradigmaticus elképzelésére: CASTELLS Manuel, *The Rise of the Network Society* (Malden, Mass.: Wiley-Blackwell, 2012).

⁸ PALKÓ, *A másodlagos megfigyelés gyakorlatai*, 73.

⁹ Uo., 121–132.

¹⁰ Uo., 50.

Autopoiétikus rendszerek

A másodlagos megfigyeléshez szorosan kapcsolódnak az autopoiétikusként vagy autonómként definiált rendszerek, amelyek mind Luhmann elméleteinek felidézésekor (direkt módon), mind Ernst gondolatmenetének citálásakor (indirekt módon) megjelennek az olvasó számára. A két koncepció, vagyis a másodlagos megfigyelés és az autopoiétikus rendszerek találkozása egymás genezisében érhető tetten, amennyiben önszabályozó és önmagát újratermelő rendszerek kizárólag a másodlagos megfigyelés lencséjén keresztül fedik fel magukat.

Ilyen autopoiétikus rendszer a piac(gazdaság), a tudomány, a művészet (tehát az irodalom is), illetve az archívum, a számítógép, sőt a szövegrendező algoritmus is. Palkó tanulmányai rámutatnak az ernsti és a luhmanni modell közötti összefonódásokra, hiszen amíg az előbbi egy olyan szabályozórendszer interfészeként funkcionál, amely diszkrét tartalmi egységeket (dokumentumokat – legyenek ezek virtuálisak vagy valóságok, esetleg valós virtuálisak) modulál, rendez és konstruál, addig az utóbbi, a luhmanni (piacgazdasági) rendszer ugyanezt végzi csak az *output* műalkotásként értelmezendő a gondolatmenet szerint.

Ez a kapcsolódás akkor válik központi jelentőségűvé, ha olyan metszéspontokat vizsgálunk, amelyek egyszerre értelmezhetőek a piacgazdasági autopoiétikus rendszerek és az archiváló hatalmi intézmények felől. És bár nem válik explicitté a szöveg szintjén, de az utolsó előtti, *A „filológiai tárgy” közvetítése* című részfejezet e jelenség esettanulmányaként is olvasható. Palkó a Petőfi Irodalmi Múzeum által megtestesített irodalmi kiállítás formáit elemzi itt, ahol egyfelől láthatjuk, miként követi le a PIM a „deszakralizálódó” muzeális tendenciákat,¹¹ vagyis azt, ahogy a piacgazdasági térbe átlép egy eddig általában demarkált hatalmi struktúra (értjük itt ezen a múzeumot, az archívumot), és az is az analízis tárgyát képezi ugyanitt, hogy mindez a határátlépés miként hat vissza magára a tárlatra.

Az utolsó részfejezet mikroszinten is bemutatja a luhmanni és ernsti rendszerek összekapcsolódását, ugyanis a digitális filológiai folyamatok: kritikai kiadások összeállítása, szövegvariánsok feltárása és prezentálása, szövegkódolás stb. mindmind a számítástechnikai rendszereken belül kiépülő alrendszerek együttműködésének köszönhetőek. Vagyis a digitális filológus archiválási tevékenysége csak a technológiai és standardizációs (pl. jelölőnyelvi) protokolloknak megfelelően, ezen ökonómiai kereteken belül képes csak létrejönni. Erre egyértelműen rámutat a *Digitális filológia: számítógép anya-szerepben* című részfejezete.

¹¹ Uo., 198.

Paradoxonok

A harmadik legfontosabb és leggyakoribb eleme a kötet gondolatmenetének a paradoxonok jelenléte és állandó működése. Már a deklarált kérdésvetetés, keret-koncepció is paradoxont tár az olvasó elé, amennyiben a luhmanni immateriális rendszerfelfogást veti össze az elsődlegesen materiális vonatkozású ernsti archívumfogalommal.¹² Ez a két, egymásnak látszólag ellentmondó modell viszont pont emiatt a szembenállás miatt képes dialógust létrehozni: Palkó felteszi a kérdést, hogy az előbbi felől olvasható-e az utóbbi, illetve fordítva; milyen hatása lesz annak, ha a két, rendszereket különböző irányból megközelítő elméletet ütköztetjük.

A tanulmányok kiinduló elméleteitől a kötetkoncepción át egészen a résztémák tárgyalásáig mindenhol jelen vannak a paradoxonok és a paradoxonokból (és feloldási kísérleteikből) következő rekurzív mozgás. Ugyanúgy jelen van a művészet autonómiájának és a piaccal való összefonódásának modelljében, mint például a líraértelmezések és a versműködések (vagy épp az irritáció) kérdésénél.¹³ Úgy tűnhet az olvasó számára, hogy a paradoxikus mozgás valójában a különböző autopoietikus rendszerek működésének inherens tulajdonsága, vagyis a (látszólagos) ellentmondások tárgyalása elengedhetetlen a korábban kifejtett konzekvenciák levonásában – paradoxonok nélkül nem beszélhetünk (művészeti-irodalmi) ökonómiáról: hiszen, ahogy később egyértelműen megjelenik Palkó szövegében, a hiány apóriája alapvető társadalmi szükséglet, hiány nélkül nincs „jólét” (nem-hiány).¹⁴

De a paradoxonok tárgyalása nélkül nem beszélhetünk az archiválási rendszerek archeológiájáról sem, hiszen ez egy olyan másodlagos megfigyelési folyamat, amely tudományos interpretációt ad egy (narratíva-, fikció- vagy szemantika-, illetve) interpretációmentes környezetről.¹⁵

A szemantikus web lehetséges működésmódjainak elemzéseinél is kiemelt szerepe van a „valódi” szemantikus és a nem-szemantikai kommunikáció szembenállásának: Palkó hangsúlyozza, hogy a Web 3.0 valójában sokkal nehezebben megvalósítható (ha egyáltalán megvalósítható) projekt, mint azt korábban elképzelte a popkultúra, hiszen a szemantikus (élőbeszédszerű feldolgozás, vagy más néven: NLP – *natural language processing*) ember–gép kommunikáció egyelőre nem oldható meg elméletben sem a „fekete dobozba” ágyazott alany–állítmány–tárgy tripletkapcsolatok (vagy algoritmusok) nem-szemantikai jelenléte nélkül. Az NLP hatékonyságának növelésére valójában az archivációs és standardizációs módszerek (jelölőnyelvek) fejlesztése a megoldás.¹⁶

¹² Persze érdemes azt is hozzátenni, hogy már maguk a kiinduló elméletek is inherensen paradoxonokra építenek, ahogyan Luhmann kapcsán ezt az első részfejezet is megemlíti. Uo., 16–17.

¹³ Uo., 183–196.

¹⁴ Uo., 178.

¹⁵ Uo., 79–97.

¹⁶ Uo., 121–132.

A területi korlátok miatt nem lenne érdemes részletesebben kitérni az auto-poietikus és archivációs rendszerek paradoxonjainak minden egyes megjelenésére Palkó Gábor kötetében, viszont azt mindenképpen érdemes megemlíteni, hogy a tanulmánykompozíciót tekintve meghatározó jelentősége van a paradoxikus mozgásoknak és gesztusoknak, amelyek további meggyőző megerősítést adnak a gondolatmenet kiindulópontjának – a Niklas Luhmann-i és a Wolfgang Ernst-i rendszermodellek produktív összeolvasásának.

A *Másodlagos megfigyelés gyakorlatai* a magyar Luhmann- és Ernst-recepciót tekintve mindenképp fontos mérföldkő. Ezen kívül vitathatatlan, hogy a hazai digitális bölcsészet és filológia egyik legfrissebb elméleti munkája Palkó Gábor kötete, amely tovább erősítheti a diszciplína legitimációját a tudományos és felsőoktatási szcénában.

Az egyetlen kritikai megjegyzésem a könyvvel kapcsolatban, hogy a tanulmányok szövegezése és gondolatmenete viszonylag heterogén: a részfejezeteket áttekintve találkozhatunk klasszikusabb felépítésű dolgozatokkal, illetve egészen modern, érdekesítő esettanulmányokat hangsúlyozó egységekkel is. Könnyen kizökkentheti az olvasót például A „*linked data*” *jelensége...* című részfejezet után nem sokkal következő, „hidegzuhany-szerűen” sűrű, már-már meglepő módon *close readingre* emlékeztető Esterházy-regény-elemzés. A hozzám hasonló, média-archeológiai és digitális filológiai/bölcsészeti előfeltevésekkel közelítő olvasó számára ez volt talán a legnehezebben abszolválható. Ezen kívül (és maradva az esettanulmányokat tömörítő nagy fejezetnél) a Nemes Nagy Ágnes körüli kanonizációs vita lóg még ki a szöveggyűjteményből, ugyanis, bár a tágabb kérdéskör mindenképp produktív hozzászólásnak bizonyult az alapkoncepcióhoz, mégis sokkal lazábban kötődő szöveggént hathat akkor, ha lineárisan halad valaki a kötetben.

Mindez a diszcrepancia viszont nem oltja ki annak az értékét, ahogy Palkó beszámol a luhmanni és ernsti paradigmák egymás mellé állíthatóságáról, majd összekapcsolja ezt az elméleti alapozást gyakorlati olvasási praxisokkal, illetve, ahogy az alcím is írja: „analóg és digitális szövegpraxisok olvasatai”-val. A legfontosabb teljesítmény talán a digitális filológiai projektek és standardizációs eljárások módszertanába való betekintés, amelyet még komoly számítástechnikai avatottság nélkül is meg lehet érteni, így közelítve ezt az itthon még újnak ható praxist a magyar tudományos közeg felé.